

БЕРУНИЙНИ АРМУҒОН ЭТГАН ШАХАР: Ү НЕЧА ЁШДА?

*Курбанбаева Мунаввара Козибаевна, УрДУ ўқитувчisi,
ҚМУ мустақил тадқиқотчisi*

THE CITY THAT BLESSED BIRUNI: HOW OLD IS IT?

*Kurbanbaeva Munavvara Kuzibaevna, teacher of the UrSU,
independent researcher of the KSU*

ГОРОД, СОЗДАВШИЙ БЕРУНИ: СКОЛЬКО ЕМУ ЛЕТ?

*Курбанбаева Мунаввара Казибаевна, преподаватель УрГУ,
независимый исследователь КГУ*

Аннотация: Мақолада Кат (Фир, Пил, ал-Фир) шаҳрининг тарихий аҳамияти ва унинг ёши ҳақида фикр юритилади. Бу борада ушибу масалага доир тарих, тилишунослик, ҳамда ономастикага оид адабиётлар таҳлил этилиб, шу асосда муаллиф мулоҳазалари баён этилади ва хулоса чиқарилади.

Калим сўзлар: Абу Райхон Беруний, Кат, Пил, Фир, афризийлар, “Авесто”, хоразмий тили.

Abstract: The article discusses the historical significance of the city of Kat (Fir, Pil, al-Fir) and its age. In this regard, the literature on history and linguistics on this issue is analyzed, and on this basis the author's observations are expressed and conclusions are drawn.

Keywords: Abu Raykhan Beruni, Kat, Pil, Fir, Africans, "Avesta", Khorezmian language.

Аннотация: В статье рассматривается историческое значение города Кат (Фир, Пил, аль-Фир) и его возраст. В связи с этим анализируется историко-лингвистическая литература по данному вопросу, на основе которой высказываются соображения автора и делаются выводы.

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни, Кат, Пиль, Фир, африканцы, «Авеста», хорезмийский язык.

КИРИШ. Буюк қомусий олим, буюк ватандошимиз Абу Райхон Беруний ҳақида гап кетар экан, бу зотнинг илм-фанга қўшган бемисл улкан ҳиссаси, юксак тафаккур ва билим соҳиби эканлиги, деярли барча фан соҳалари бўйича инсон ақли ета олиши мумкин бўлган энг сўнгги чегараларгача кўтарилгани ҳайрат билан эътироф этиб келинмоқда.

Буюк аллома инсон туйғуларининг энг олийси, гултожи бўлган ватан туйғусини қуидагича улуғлайди: “Улугликнинг бош белгиси она юртни севишидир”. Буюкликни ватанга бўлган муҳаббат, садоқат, фидойиликда деб билди ва унга муҳаббатини бутун умр, мусофириликда, ғурбатда юранида ҳам қалбининг тўрида сақлади. Ватани ва халқига, илм-фанга

[https://orcid.org/0009-0002-
6202-2064](https://orcid.org/0009-0002-6202-2064)

e-mail:
tamaddunnuri1@gmail.com

фидойилигини ўзининг оламшумул асарлари, кашфиётлари орқали ифода этиб, ўзига ва севимли халқига мангу ҳайкал қўйиб кетди. Юксак эътирофларга сазовор бўлган буюк даҳо “362 хижрий йили зу-л хижжа ойининг 2-сида (милодий хисоб билан 973 йилнинг 4 сентябрида) Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат шахри яқинида дунёга келган”[1]лигини дунё олимлари эътироф этиб келмоқдалар. Чунки Абу Райҳон Берунийнинг ўзи “Менинг туғилган вақтим Хоразм шахрида юз берган бўлиб, унинг кенгламаси шимол тарафда 41°21' ва Мадинатуссаломдан шарқ йўналишида узоклиги тўлиқ бир текис соат; туғилишим хижрий 362 йилнинг учинчи зулхижжаси – пайшанба кунига тўғри келган”, деб ёзган [2]. Аллома кўрсатган ушбу географик кенгликлар ўрганилганда, у ҳозирги Беруний тумани жойлашган худудга тўғри келиши олимлар томонидан аниқланиб, шундан сўнг туманга Беруний номи берилган. Кат (Кот, Кас) шахрининг энг аввалги номи “Хоразм” бўлган. Ҳатто юонон тарихчиси Геродотдан олдин ўтган Гекатий ҳам Катни “Хоразм” шахри дея тилга олиб ўтади. Машҳур олим Ҳасан ал-Басрий, Саҳоба Абу Ҳурайра, Берунийнинг ўзи ва бошқа кўплаб манбаларда Кат (Кот) “Хоразм” деб ёзиб қолдирилган. Кот (Кат) сўзи тепалик устига қурилган қалъа маъносини англатади [3], дейилади айрим манбаларда. Шунингдек, Беруний “Сайдана” китобининг муқаддимаси тўртинчи фаслида ўзининг хоразмлик эканлиги ва ўз тили хусусида аниқ ёзиб кетган” [4].

4-10 асрлар оралиғида қадимги Хоразмнинг пойтахти бўлиб турган Кат, ҳозирги Беруний тумани маркази яқинида жойлашган бўлиб, буюк ватандошимиз Абу Райҳон Беруний Жайхуннинг ўнг соҳилидаги ана шу Кат шахри яқинида дунёга келган.

Хоразм – “Машриқда Хоразм (Кот шахри) деган шаҳар бор. У Жайхун соҳилида жойлашган. Бу шаҳарни малоиклар чор-атрофдан ўраб турадилар ва бамисоли келинни пардозлаб, ясантириб, куёви уйига олиб боганлари каби улар Хоразм шахрини ясантусан қилиб жаннатга етакладилар. Оллоҳтаоло Хоразмнинг битта қабристонидан юз минг шаҳидни тирилтирадики, улардан ҳар бир шаҳиднинг даражаси Бадр жангининг

шахидлари мақомига баробардир...” Ҳасан ал-Басрий [5].

“Хоразмнинг қадимий пойтахти Кат Амударёнинг ўнг соҳилида, ҳозирда туман маркази бўлмиш Беруний шахри ўрнида бўлган. (Унинг аввалги номи – Шаббоз). Қадим замонларда шаҳарда пахсадан ўралган Фир номли баланд қалъа бўлган. Қалъанинг теварак-атрофи уч қават девор билан ўралган” [6] (П.Г.Булгаков. “Абу Райҳон Беруний”. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1973й. 7-бет).

Илк ўрта асрларда Хоразмда 40 та шаҳар барқ уриб гуллаб турган. “Уларнинг энг сўлими Кат эди”, дейди араб географ саёҳатчisi Ал-Муқаддасий [7]. У ўзининг «Аҳсон Ат-тақосим фи-маърифат ал-ақолим» («Иқлиmlарни ўрганиш учун энг яхши қўлланма») асарида Кат ҳақидаги қуйидаги жумлаларни келтириб ўтади: «Шаҳар (Кат) ғоят даражада кўркам, унда фозилу-олимлар, нафис адабиётнинг кўпдан-кўп билимдонлари бор...» [8].

Бундай тарихий манбалар айнан илк ўрта асрларда, Шарқ уйғониш даврининг биринчи босқичидаёқ Хоразмнинг роли катта эканлигидан далолат беради. Ал-Хоразмий, Абу Наср Ибн Ирок, Абу Райҳон Беруний ва бошқа алломалар Шарқни маданий ва илмий тараққиёт чўқисига олиб чикқанлиги тарихдан маълум. Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида ўзидан олдин яшаб ўтган Ал-Қусумий, Иброҳим ибн ас-Сарий, Абу Яхъё ибн Куноса, Абу Ханифа ад-Дийноварий, Ҳамза ибн Ҳасан, Муҳаммад ибн Мусо ибн Шокир, Ҳасан Хоразмий каби олимлар номларини ҳамда уларнинг “Уламолар мажлиси”да кучли илмий фаолият олиб борганиларини ёзган. Катдаги “Уламолар мажлиси” “Маъмун академияси учун пойдевор бўлган [9].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ. 1976

йилда чоп этилган “История Хорезма” асарида эса шундай дейилади: “Хоразм ҳудудида бизнинг эрамиздан анча илгари Хоразм давлати ташкил топган бўлиб, Урарту давлатидан кейинги қадимги давлат эди. Хоразмликлар ўзига хос маданият намуналарини яратдики, бу шарқ халқларининг тарихий ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг машхур маданият ва илмий марказларидан

бири бўлган бу ўлка Осиё ва Европа мамлакатлари билан транзит савдо маркази ҳам эди [10]. Хоразм ўлкаси Хитой, Эрон, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан доимий алоқада бўлган. Бу алоқа бу ўлка ҳалқи тили ва маданиятида ўз изини қолдирган” [11].

Жаҳон цивилизациясида шундай ёрқин из қолдирган, дунё тамаддунига ўзининг муносаб ҳиссасини қўшган бу ўлка тарихини янада мукаммалроқ ўрганиш фанимиз олдида турган катта вазифалардан биридир. Тўғри, қадимги Хоразм цивилизацияси, тарихи ва маданияти борасида кўплаб илмий, археологик тадқиқотлар олиб борилган. Ўз соҳасининг забардаст вакиллари ўз илмий фаолияти давомида Хоразм тарихини ёритганлар. Лекин, бу ўлка шундай бой хазинаки, ҳали унинг очилмаган қирралари кўп.

Айникса, буюк мутафаккир Абу Райхон Беруний туғилган Кат шаҳри тўғрисида ечилмаган саволлар кўп. Шулардан бири унинг барпо этилган санасига аниқлик киритиш масаласидир. Биз шу пайтгача тарихий манбаларда келтирилган: Хоразмшоҳ Африғ ўз қароргоҳини милодий 305-йилда Хоразмнинг қадимги Кат шаҳрига кўчиради, шаҳар қайта тикланиб, Ал-Фир қасри ичига шоҳ ўзига янги сарой қурдиради. Худди шу даврдан бошлаб Хоразмнинг Африғий шоҳлари олди тарафига шоҳ ва орқасига суворий тасвиirlари туширилган кумуш тангалар зарб этиб, мамлакатнинг ички ва ташки савдо муносабатларини мустаҳкам ўрнатиб оладилар, деб Кат шаҳрининг тарихини шу санадан ҳисоблаб келмоқдамиз. Лекин, эътибор қаратадиган бўлсак, “ҚАДИМГИ Кат шаҳрига кўчиради, шаҳар қайта тикланиб, Ал-Фир қасри устига қурилади” деган жумлалар бор. Шу ернинг ўзидаёқ, Кат шаҳри 305-йилдан аввал ҳам мавжуд бўлгани аёнлашади. Бу шаҳар ўтмишини тарих қаърларидан излаб кўришда жой номлари, атамалар, топоним бирликларининг келиб чиқиши, этимологиясини ўрганиш энг асосий қуроллардан бири бўла олади, деб ўйлаймиз. Чунки, жой номлари ҳар қандай тилининг энг турғун бирлиги ҳисобланади. Асрлар, минг йилликлар оша улар сиёсий-ижтимоий ўзгаришларга қарамасдан сақланиб қолаверади. Бу фанда исботланган ҳақиқатdir.

Биз ҳам Хоразм топонимларининг билимдони З.Дўсимов, Х.Эгамовлар, олимлар Э.Бегматов, Аллайр Кутлумуратов, ёш олима Дилдора Жуманиязоваларнинг илмий қузатувлари асосида “Кат” топоними ҳақида фикр юритишини мақсад қилдик.

МУХОКАМА. Хоразм топонимининг жуда қадимилиги қатор манбалардан маълум. Унинг турли манбаларда турли шаклда (Авестода “Хваиризем”, лотинча “Хорасмия”, вавилонча “Хумаризма”, эламча “Маразмис”, араб манбаларида “Хварэм”, янги эранинг 8-асрига оид хоразмий тангаларида “Хорэм”, қадимги форс тилида “Уваразмис” каби) тилга олиниши ҳам унинг жуда узоқ ўтмишдан бизга етиб келганини кўрсатади. Топонимнинг келиб чиқиши тўғрисида ҳам турли фикрлар мавжуд бўлиб, унинг маъноси турлича изоҳланади. Жумладан, бу сўз «паст текислик, ер» (Клипперт ва Лерх), «унумдор ер» (Бюрунф, Захау, Гейгер) ёки аксинча «ёмон, унумсиз ер» (Юста ва Шпигель) деб изоҳланади. Айрим тадқиқотчилар топонимни “Хурр”, “Хоршед” «қуёш» сўзи билан боғлайдилар (Савельев), яъни Хоразм «қуёш ўлкаси» демакдир [12].

Тил жиҳатидан Эрон тилларининг шарқий гурухига мансуб бўлган Хоразмнинг қадимги аҳолиси (хоразмийлар) ўтмишда ҳар хил ҳалқ ва қабилалар билан аралашган [13]. Айрим илмий адабиётларда ёзилишича, кўп сонли туркий қабилаларнинг Хоразмда ўтроклашиб қолиши [14] хоразмийлар тилининг аста-секин йўқола боришига ва Хоразмда туркий тил (ўғуз ва қипчок) тилининг «ғолиб тил» бўлиб қолишига сабаб бўлган. Лекин шунга қарамай, 13 – 14-асрларгача Хоразмда хоразмийлар тили сақланган, аниқроғи 14-асрнинг ўрталарида ва охирида Жанубий Хоразмда ҳам, Шимолий Хоразмда ҳам хоразмийлар тилини биладиган кишилар бўлган [15]. Бу тилга оид лексик қатлам Хоразм шеваларида, жумладан тарихий ономастикага оид бирликларида ҳозиргacha сақланган. Хоразмийлар тили ўз ўрнини туркий тилга бергандан сўнг ҳам Жанубий Хоразм аҳолиси ўғузлар билан, Шимолий Хоразм аҳолиси эса қипчоқлар билан кўпроқ иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатда бўлганлар. Бу хил тарихий жараёнлар, албатта, Хоразмда икки хил: Хоразм – ўғуз ва Хоразм – қипчоқ лаҳжаларининг мавжуд бўлишига

сабаб бўлган. Умуман, Хоразм шеваларининг тарихи ва уларнинг лингвистик хусусиятлари Ф.Абдуллаев, О.Мадраҳимов, А.Ишаев ва бошқа тилшунослар томонидан атрофлича текширилган. Бу шубҳасиз, ҳозирги Хоразм шевалари (ва умуман туркий тилларнинг кўпчилиги) лексикасида, хусусан ономастик тизимида ўз изини қолдирган. Тилшунос олимлар шева лексикасида бизга аниқ бўлмаган қатламнинг мавжудлигига аллақачон эътибор берган эдилар. Хоразм ономастик тизимида кўплаб грамматик унсурлар ва лексик бирликлар мавжудки, уларни ҳозирги форс тиллари асосида изоҳлаш мумкин эмас. Бу шубҳасиз, қадимги хоразмликлар тили қолдиқлариридан: «арна», «говик», «созок», «лобир» ва бошқалар. Бу фактлар хоразмий тилининг «Авесто» тили билан муносабати ҳакида гапириш учун асос беради. Умуман «Авесто»нинг мазмуни ранг-баранг бўлиб, унда Марказий Осиё ва Хоразм худудларида яшаган ҳалқларнинг тили, элементлари, номлари, турли иборалар учрайди, уларни текшириш шубҳасиз, воҳа ҳалқи ва тили тарихини ўрганишда бебаҳо манбадир. «Авесто»да «вара» компоненти қатнашган номлар учрайди. Ушбу элемент ҳозирги Хоразм ономастик тизимида анча сермаҳсул бўлиб, у дунё мамлакатларининг кўпчилик жойларида учрайди [16]. Абу Райхон Беруний ўзининг «Китобул футух» асарида Хоразм уч шаҳардан ташкил топганини, Ал-Фир шаҳарнинг энг мустаҳкам қисми эканлигини ёзади [17]. Кейинги адабиётларда ва Хоразм шеваларида номнинг Пил (Фил) шакли қўлланади. Бу маълум қонуниятга эгадир. Чунки ҳар бир давр ўзига хос ном қўйиш услуби ва моделига эга бўлган. Бундан ташқари, Хоразм худудида турли тилда гаплашувчи ҳалқлар яшаганини назарда тутсак, бу табиий ҳолдир. Юқорида қайд этилган қадимги «Пил» ёки «Фир» номи ҳам «Авесто»даги «вара» сўзи билан боғлиқдир. «Вара» – деворлар ичида одам яшайдиган «шаҳар», яъни «истеҳком, турар жой» деган маънодадир [18]. «Вара» ҳозир ҳам айрим

топонимлар таркибида «Вар», «Вур», «Бур», «Буру» каби варианларда учрайди. Шунингдек эрон, сўғд тилларида унинг “пар”, “парак” варианти ҳам мавжуд. «В > п» ҳодисаси изоҳ талаб қилмайдиган фонетик ўзгаришдир. Бу сўзларнинг деярли ҳаммасида «кўргон, девор, истеҳком, шаҳар» каби маънолар мавжуд: Далварзин – «тепадаги кўргон», Варахша (ахшилар, аҳси қабиласи қальаси), Варданзи [19] (подшоҳларнинг маҳсус кўргони, қароргохи) ва ҳоказолар. Бизгача етиб келган ёзма манбаларнинг энг қадимгиларидан бири «Авесто»дир. Шунингдек, бошқа қатор ёзма ёдгорликларда Хоразм номининг биринчи қисми фонетик жиҳатдан анча ўхшаш: қадимги форс тилида Вара (Вваразмис), вавилонча Ҳумарри (Ҳумаризма), эламча Мара (Маразмис), арабча Хвар (Хваризм), Хоразм тангаларида Хвр (Хврзм) каби. Бу варианларнинг «Авесто»да тилга олинган «Вара» билан жуда ҳам ўхшашлигини кўриш қийин эмас. Вара – «деворлари ичида одам яшайдиган шаҳар» яъни «истеҳком, турар жой» деган маънодадир. Хоразмнинг қадимги пойтахти «Фил (Фир)» ҳам шу сўз билан боғлиқ. Ҳозирги даврдаги «Пил» формаси қонуний ўзгаришдир. Яъни туркий тилларда «ф» товушининг йўқлиги сабабли «ф > п» шунингдек, «р > л» бўлган. Бу шаҳарнинг «Фир» шаклида ёзилганлиги ёзма манбалардан маълум¹. Беруний: «Ал - Фир ўн милча ва ундан кўпроқ масофадан кўринар эди. Жайхун ҳар йили уни парчалаб, бузиб ва ийқитиб кетарди, ниҳоят Искандар тарихининг минг уч юз бешинчи йилида ундан асар ҳам қолмади»[20] деб ёзади. Шундай экан Пил топоними: Пур, Фир, Пир, Пил шаклида ўзгарган. «Пур» компоненти этимологик жиҳатдан «Вар»га алоқадор бўлса керак. Ҳозирги Ҳиндистонда бу сўз «шаҳар» маъносида қўлланади: Кампур, Сингапур. Қадимги Кушонлар империясининг пойтахти ҳам Пурушапур (Шопур шаҳри – Шопур шу империя хукмдорининг исми) деб аталган. Ҳиндистоннинг шимоли-шарқ томонидаги бир шаҳар Джайпур деб юритилади [21].

¹ Жуманиязова Дилдора Худаяровна. Хоразм воҳаси тарихий ономастикаси. Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Урганч, 2019. –Б.57.

Хинди斯顿нинг пойтахти Дели шаҳри «Махабхарата»да қайд қилинган шаҳар ўрнида 10-асрда барпо этилган. Бу шаҳар Индрапрастха деб аталган. Птолемейнинг ёзишича шаҳар Индабара (хинд шаҳри, хинд кўргони) деб юритилган (Никонов. КТС, 118). Шундай қилиб, «пур» сўзининг Авестодаги «вара» билан алоқаси шубҳасизdir. Қизиғи шундаки, венгер тилида ҳам “варош” «қалъа, укреплённый город» деган маънони билдиради (Никонов. КТС. 75). «Вара», «пар» элементининг тарқалиш ареали анча кенг. Немис тилидаги «бург» ҳозирги кунда ҳам кўплаб топонимлар таркибида учрайди (Аугцбург, Магдебург, Гамбург каби) ва «шаҳар, укреплённый город» маъносини англатади [22]. Бу ҳам «вара» компонентининг фонетик вариантидир. Булардан ташқари айrim ўзбек шеваларида «парак» сўзи «тўсик, девор» маъносини англатади. Республикамиздаги Кампарак (канди парак - «шаҳар девори» маъносида) топоними шу сўз асосида ясалган. Бухорода шаҳар ва қишлоқларни ўраб олган девор ҳам шундай юритилади, яъни “парак” дейилади. Тошкент вилоятидаги Паркент қишлоғининг биринчи қисми шубҳасиз “пар” (девор, тўсик) сўзи билан алоқадор. Паркент – «тўсикли, ўралган шаҳар» демакдир. Юқори Зарафшон ва Яғноб тарихий ономастикага оид бирликларида «вара» компоненти билан ясалган бир қатор номлар мавжуд: Катвара, Чукривара, Шунчвара, Газвара, Чугунbara, Зирквара, Гажвара ва ҳоказо.

«Пар», «вара», «пур» каби вариантларга эга бўлган бу сўзниң семантик доираси жуда кенгdir. Бу сўз «девор, кўргон, қалъа, шаҳар, молларни қамайдиган тўсик, чегара, гов» каби ўнлаб маъноларни ифодалайди [23]. Мазкур сўзниң «пур» шакли кейинчалик хоразмий тили шакллангандан кейин вужудга келган. Бу қалъанинг вужудга келиши давридан ҳам кўриниб туриди.

НАТИЖАЛАР. «Ал-Фир Хоразм шаҳри яқинидаги қалъа эди, - деб ёзади Абу Райхон Беруний – у лой ва хом ғиштдан қурилган бўлиб, бири ичига иккинчиси қурилган ва биридан иккинчиси баланд учта девори бор эди ва уларнинг ҳаммасидан подшоларнинг кўшки баланд эди ва (Африф) ўз

кўшкини Искандардан кейин 660 йилда Ал-Фирнинг ичига солди» ёки «...Африф Искандар тарихининг олти юз ўн олтинчи йилида (милодий 305 йилда) пойтахтини қадимги Кат шаҳрига кўчирди, Ал-Фир устига ўз қасрини курдирди. Кейин хоразмликлар – Африф ва унинг авлоди подшолигидан тарих олдилар [24]» деб ёзади. Берунийнинг бу сўзларидан маълум бўладики, афригийлар хукмронлигидан олдин ҳам Фир шаҳри мавжуд бўлган. Дарҳақиқат, атоқли отлар, хусусан топонимлар жуда қадимий даврлар маҳсули бўлиб, халқ тарихи ва тили ҳақида муҳим маълумотларни ўзида сақлайди. Чунки номлар маълум тарихий давр, ижтимоий мухит ва сиёсий тузумнинг маҳсулидир. Шу нуқтаи назардан «Авесто» китобининг аҳамияти бекиёсдир. Бу асар бизгача етиб келган ёзма манбаларнинг энг қадимиётсидир. Китобда турли типдаги киши атоқли отлари, диний эътиқодлар билан боғлиқ теонимлар, жой номлари, уруғ-қабила номлари мавжуд. Шу жумладан, буюк аллома Абу Райхон Беруний туғилиб ўсган ва ўзи асарларида ёзиб қолдирган шаҳар номлари бўлган «Кат», «Фир» компонентлари ҳам мавжуд.

Ҳар қандай тилда энг турғун бирлик бу номлар, айниқса, жой номларидир. Б.А.Серебренников: «Номлар ғайриоддий турғунликка эга бўлади. Ер юзида халқлар ва тиллар йўқ бўлиб кетиши, номлар эса ўзига хос атоқли отлар тарзида бошқа халқлар томонидан осон ўзлаштирилиши ва шу йўллар билан минг йиллаб сақланиши мумкин» [25], деган сўзлари билан атоқли отлар, номлар, жой номларининг минглаб йиллар сақланиш хусусиятини тўла очиб беролган.

ХУЛОСА. Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Абу Райхон Беруний каби буюк даҳони дунёга армуғон этган, уни вояга етказган, олим сифатида шакллантирган Кат шаҳри тарихи «Авесто» яратилган даврлардан ҳам қадимийроқдир. Инсоният тарихидаги энг қадимий, милоддан аввалги 6-7-асрларда Хоразм воҳасида вужудга келган бу бебаҳо манба Марказий Осиё, хусусан, бизнинг ўлкамиз халқларининг моддий ва маънавий ҳаёти, диний қарашлари, инсонни ўраб турган борлиқ ва инсон тўғрисидаги тасаввурлар, урфодат ва қадриятлар тўғрисида маълумотларни

беради. Асарда милоддан аввалги 13-асрдан милоднинг 4-асригача бўлган тарихий воқеалар акс этади. Унда халқимизнинг буюк ҳаётй тажрибаси тажассум топган бўлиб, маънавий юксакликка, эзгуликка, покликка, ҳалол меҳнат қилишга даъват этилади, адолат ва тенглик гояси тараннум этилади. Бундай илмий ва диний маълумотлар изчиллик билан баён этилган, юксак илмий, гоявий дараҷадаги китоб дунёга келиши учун у яралган мухит, жамият ҳам ўз замонаси учун ғоят тарақкий топган, кучли давлатчиликка эга бўлмоғи шарт. Шундай экан, аждодларимизнинг бебаҳо мероси бўлган «Авесто» ҳар томонлама ўз замонасининг илғор ва қудратли давлати Хоразмда вужудга келгани бежиз эмас. Шулардан келиб чиқиб, Хоразм давлатининг пойтахти бўлган Кат шахри «Авесто»дан ҳам қадимиyroқ, 3000 – 3500 йиллик, ҳатто ундан ҳам узоқроқ тарихга эга, деган хуносага келиш мумкин. Кат қалъасининг вужудга келиш вақтини тўғри белгилаш, бу борада илмий изланишлар олиб бориш олимларимиз олдида турган мухим вазифалардан биридир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. У.И.Каримов. Абу Райҳон Беруний. Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишлиган тўплам. Ўзбекистон, Фан нашриёти. Тошкент -1973. –В.19.
2. П.Шермуҳамедов. Даҳонинг туғилиши ёхуд Абу Райҳон Беруний қисмати. Т. “Вориснашриёт”, 2009йил, 18-бет.
3. П.Шермуҳамедов. Даҳонинг туғилиши ёхуд Абу Райҳон Беруний қисмати. Т. “Вориснашриёт”, 2009йил, 18-бет.
4. Доктор Забиҳулло. Аҳволи ва осори Абу Райҳоний Беруний. Техрон. Ҳ.Аминов таржимаси. Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти ва ижоди. Беруний авлодлари тўплами. 1998 йил. –В.21-22.
5. П.Шермуҳамедов. “Даҳонинг туғилиши ёхуд Абу Райҳон Беруний қисмати”, Т. 2009 й. 25-бет.
6. П.Г.Булгаков. “Абу Райҳон Беруний”. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1973й. 7-бет.
7. Ал-Муқаддасий (947-1000) Куддусда туғилган араб географ-саёҳатчиси. Баъзи манбаларда ал-Мақдисий деб ҳам берилган.

8. Матякупов Т. <https://megaline.uz/index.php?newsid=996>
9. Мунаввара Курбонбоева. Дунёларни уйғотган даҳо. Тошкент: Akademnashr.-В.126.
10. История Хорезма, Т, 1976, стр.3.
11. Трофимова Т.А. Древнее население Хорезма по данным полеантропологии, М, 1959, стр. 24.
12. Муъин Муҳаммад «Фарҳанги форсий». 4-жилд. Техрон 2001 й. 51-52 б.
13. Трофимова Т.А. Древнее население Хорезма по данным полеантропологии, М, 1959, стр. 24.
14. Бартольд В.В. Хоразмда кўчманчи халқларни ўтроқлашиши 13 асрда бу ерда бўлган хоразмийлар тилининг деярли тамомила туркийлашиши билан тугади. История УзССР, т 1, кн. 1. 1956, стр.371.
15. Фрейман А.А. Хорезмийский язык, И, М, Л, 1951, стр. 8-9.
16. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Тошкент, 1985 й, 13 б.
17. Материалы по истории туркмен и Туркменистана, М., 1939 г. И т. 183 б.
18. Дўсимов З. Эгамов Ҳ. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Т. 1977 й. 37-38, 46 б.
19. Дўсимов З. Эгамов Ҳ. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Т. 1977 й. 37-38, 46 б.
20. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Абдуфаттоҳ Расулов ва бошқалар таржимаси. Тошкент, 1968 йил, 71-бет.
21. Жуманиязова Дилдора Худаяровна. Хоразм воҳаси тарихий ономастикаси. Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Урганч, 2019. –Б.58.
22. Веселовский Н. Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве.СПБ.1877. 24 б.
23. Хромов А.Л. Согдийская топонимия Верховного Зеравшана. 95 б.
24. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Абдуфаттоҳ Расулов ва бошқалар таржимаси. Тошкент, 1968 йил, 71-бет.
25. Мурзаев Э.М. География в названиях. –М.: 1979. –С.10.